

Tobiasz Janikowski (<https://orcid.org/0000-0002-3374-8571>)

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Zaklinanie rzeczywistości. Monografia Andrzeja Gwóźdźa o kinie niemieckim¹

Poruszając się w orbicie publikacji podejmujących problematykę kina niemieckiego w pierwszej połowie XX wieku nie sposób nie zauważyć książki Andrzeja Gwóźdźa *Zaklinanie rzeczywistości*. Monografia ta, poświęcona filmom niemieckim z lat 1933–1949, wpisuje się w szerszy horyzont opracowań poświęconych kinematografii Trzeciej Rzeszy oraz pierwszych lat okresu powojennego, będąc jednocześnie nawiązaniem do innych tekstów autora i rozwinięciem jego niezwykle bogatej spuścizny².

Zaklinanie rzeczywistości – i stwierdzenie to nie wydaje się być przesadą – to publikacja wybitna, dająca się umieścić w szerszym spektrum opracowań poświęconych kinematografii niemieckiej pierwszej połowy XX wieku. Pod wieloma względami (i to nie tylko mając na uwadze aspekty funkcjonalne), uprawnione wydaje się postawienie jej w jednym szeregu z legendarnymi książkami, takimi jak *Ekran demoniczny* Lotte Eisner, czy *Od Caligario do Hitlera* Siegfrieda Kracauera, choć ich zakresy tematyczne, ramy chronologiczne i metody badawcze znacząco się od siebie różnią³.

Opisywana w niniejszej recenzji monografia składa się z trzech części. Pierwsza opatrzona tytułem „Nazistowskiego kina projekcje – iluzje – symulacje (1933–1945)” opisuje kinematografię niemiecką od przejścia władzy przez narodowych socjalistów do końca drugiej wojny światowej. Analizie poddany zostaje rozwój kina niemieckiego w okresie nasilających się tendencji militarystycznych, nacjonalistycznych czy – wraz z rozwojem działań na międzynarodowej arenie wojennej – antyalianckich i antysemickich. Druga część „Ikony jedności – symptomy podziału w powojennym kinie (1946–1949)” to podróż po krajobrazie powojennym, swoista opowieść ze stref okupacyjnych (tak zatytułowany jest jeden z rozdziałów), prowadząca przez krajobraz

¹ Andrzej Gwóźdź: *Zaklinanie rzeczywistości. Filmy niemieckie i ich historie 1933–1949*. Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2018, ss. 453.

² Na gruncie tematycznym dają się w opisywanej publikacji zauważyć pewne analogie z wydaną w roku 2011 książką *Obok kanonu. Tropami kina niemieckiego*. Choć oryginalność i unikatowość obydwu opracowań nie budzi wątpliwości, wcześniejsza książka w widoczny sposób kładzie podwaliny pod rozwinięcia tematyczne pojawiające się w *Zaklinaniu rzeczywistości*, co uwidacznia się między innymi w rozdziałach: „Kobiecność nadreprezentowana: Leni Riefenstahl”, czy „Niemcy wychodzą z mroku, czyli wojna w kinie 1945–1949”.

³ Do tego grona – w roli wartościowego uzupełnienia – dopisać można książkę Tomasza Kłusa *Dekada doktora Mabuse* oraz publikację Tomasza Małyška *Światłopisanie: film niemiecki 1895–2010*, będącą niewątpliwie przydatnym skryptem akademickim, poruszającym takie zagadnienia jak „Rodzaje filmu”, „Scenariusz i adaptacja”, „Film i literatura”.

naznaczony zniszczeniami infrastrukturalnymi, fizycznymi i moralnymi, jakie pociągnęła za sobą druga wojna światowa. Trzecia i ostatnia część książki – co wydaje się być pewną indywidualną sygnaturą autora, widoczną chociażby w publikacji z roku 1999 *Współczesna niemiecka myśl filmowa. Od projektora do komputera* – to bogata antologia materiałów filmoznawczych oraz tekstów źródłowych, ułożonych w pewnej logicznej całości, do tego niezwykle sprawnie przetłumaczonych na język polski. Nie brakuje tu wspomnień, rozważań i analiz autorstwa Leni Riefenstahl, Hansa Trauba, Leonarda Fürsta, Fritza Hipplera, czy ministra propagandy Rzeszy Josepha Goebbelsa.

Wczytując się w obszerną, imponującą pod względem objętości, bo ponad 450-cio stronicową książkę o filmach niemieckich z lat trzydziestych i czterdziestych ubiegłego wieku, nie sposób nie zauważyć nietypowej chronologii. W obliczu przesunięcia o cztery lata przyjętej zwyczajowo cezury czasowej nasuwa się pytanie, czy możliwe jest połączenie naznaczonych widocznym ładunkiem ideologicznym produkcji filmowych z okresu bezpośrednio po dojściu Hitlera do władzy oraz tych z okresu drugiej wojny światowej (od roku 1943 wojny totalnej), z filmami – jak zostaje to określone w drugiej części książki – „z ruinami w tle, z wojną gdzieś w Berlinie”. Na tak postawione pytanie autor udziela przekonującej odpowiedzi już we wstępie książki, zwracając uwagę na fakt, że kino niemieckie jedynie w pewnym stopniu dostosowało się do sztywnych ram czasowych i wąsko rozumianych ograniczeń chronologicznych. Wobec tego reinterpretacji i relatywizacji ulegają siłą rzeczy zakotwiczone w wydarzeniach historycznych, „kanoniczne” cezury wyznaczone rokiem 1945, gdyż – jak zauważa autor – „wiele filmów zrealizowanych w czasach nazistowskich miało swoje premiery dopiero po wojnie, a ogromna liczba filmowców (reżyserów, aktorów, operatorów, kompozytorów, personelu drugiego planu) przeszła niepostrzeżenie w czasy powojenne, przenosząc do kina po roku 1945 nie tylko swoje przyzwyczajenia i nawyki, ale i estetyczne kanony minionej epoki; i to do tego stopnia, że filmy tuż powojenne śmiało można określić mianem kontynuacji stylu Ufy w nowych, powojennych warunkach” (s. 9).

Przełamanie utartych ram chronologicznych i odejście od sztywnego gorsetu metodologicznego powoduje, że *Zaklinanie rzeczywistości* – książka niewątpliwie najwybitniejszego obecnie znawcy kina niemieckiego w Polsce – nie jest publikacją będącą jedynie poręcznym kompendium, zamykającym się w wąskich ramach funkcjonalności. Jej horyzont badawczy zakreślony jest niezwykle szeroko, a metodologia przeprowadzonych analiz wymyka się ujęciu w ryzach uproszczonych i jednoznacznych kwalifikacji. Opisywana monografia nie jest w konsekwencji li tylko wygodnym narzędziem, ukształtowanym na poziomie formy i treści przez ramy z góry określonego, metodologicznego, względnie światopoglądowego, profilu. Zwraca na to uwagę sam autor, konstatując: „Celem książki nie było forsowanie jednej, modelowej wizji historii filmu, jakkolwiek by ona była. Zresztą „Zaklinanie rzeczywistości” jest zarazem i nie jest historią kina omawianego okresu. Jest nią – konstruuje, rekonstruuje bądź dekonstruuje dzieje kultury filmowej Trzeciej Rzeszy i powojennego czterdziestolecia; nie jest – bo pozbawione rygoru właściwego dyskursom historii kina nie czyni tego z wystarczającym respektem dla tzw. procesu historycznofilmowego, nie ufając jego sile sprawczej” (s. 423).

Czytając poszczególne rozdziały opisywanej publikacji – abstrahując od kwestii metodologicznych – trudno oprzeć się wrażeniu, że *Zaklinanie rzeczywistości* jest wieloaspektową i barwną opowieścią poświęconą nie tylko filmom, lecz również szeroko rozumianym zagadnieniom oscylującym wokół kinematografii i kultury niemieckiej. Ubrana w kostium ciekawej narracji zabiera czytelnika – w szczególności tego o zainteresowaniach germanistycznych – w podróż po świecie ruchomych obrazów, powstających w dużej mierze w pełnych dramatyzmu latach rozwoju ideologii nazistowskiej. Niezależnie od niezwykle solidnego, podbudowanego licznymi odwołaniami bibliograficznymi warsztatu naukowego, cechą dystynktywną książki jest też niewątpliwie użycie języka przystępnego i zrozumiałego, zaś w opisach filmów nie brakuje tu i ówdzie anegdot i „lekkiej” narracji⁴.

Książka rzecz jasna nie uchyla się od stosowania tonacji minorowych czy wręcz dramatycznych, gdy w cytatach przewijają się opisy wojny, a tematem analiz stają się filmy volksistowskie spod znaku „Blut und Boden”, czy produkcje antysemityczne. Należy jednak przy tym nie tracić z oczu okoliczności, że film niemiecki również w najdramatyczniejszych miesiącach wojny miał z założenia spełniać funkcje eskapistyczne, stając się dla publiczności zgromadzonej w salach kinowych swego rodzaju *refugium* chroniącym przed trudami dnia codziennego. Niewątpliwie to właśnie produkcje filmowe tego czasu przenosiły widzów – dzięki sile imaginacji – do fikcyjnego świata, po części imitującego warunki normalnej egzystencji.

Nieprzypadkowo więc opisywana książka nosi znamiona bogatej w wątki i konteksty opowieści, prowadzącej czytelnika przez wielobarwny krajobraz, utkany z nierzadko kontrastywnych zestawień. Z jednej strony uwagę odbiorcy przyciągać może *Jasnowłosa* sen Paula Martina z legendarną parą aktorów Willi Fritsch i Lilian Harvey, film o bezrobotnych z humorem znoszących swój los, z drugiej strony filmy rysunkowe jak *Biedny Hansi*, jedyne dzieło tego typu wyprodukowane w 1941 roku przez założoną przez Goebbelsa wytwórnię *Deutsche Zeichenfilm GmbH* (zob. s. 146). Wyjątkowo obrazowo przeprowadzone zostają ponadto w monografii analizy filmów powstałych w czasie trwania drugiej wojny światowej. Dużo miejsca poświęca autor, żeby posłużyć się przykładem, produkcji filmowej *Droga poświęcenia* (*Opfergang*) Veita Harlana, przenoszącego udręczonego wojną totalną widza kinowego z roku 1944 w bezpieczny świat romantycznej miłości, dostatniego życia i pięknych krajobrazów z okolic Hamburga (zob. s. 191). W podobnie zręczny sposób zaprezentowany zostaje już powojenny film *Mordercy są wśród nas* Wolfganga

⁴ Jako przykład posłużyć może przywołanie legendarnej aktorki Mariki Röck, pojawiającej się m. in. w filmie *Kora Terry* z roku 1940, czarującej swoim seksapilem i aurą nieposkromionej kobiecości, która – jak pisze autor nie bez poczucia humoru – przyciągała uwagę widzów „zwinnie fikając nogami i śpiewając za dwie” (s. 134). Z drugiej strony w książce nie brakuje też akcentów tragikomicznych, co zauważyć można między innymi w nawiązaniu do zawartości *Dzienników* Goebbelsa. Jako przykład posłużyć może zacytowany wpis opatrzony datą 22 grudnia 1937 roku, w którym minister propagandy Rzeszy stwierdza: „Na Boże Narodzenie подарowałem Führerowi 32 przednie filmy z ostatnich 4 lat i 12 filmów z Myszką Miłki wraz z pięknym albumem o sztuce. Bardzo się z tego cieszy. Jest szczęśliwy, mając taki skarb, który – mam nadzieję – da mu wiele radości i wytchnienia” (s. 156).

Staudtego, połączony gatunkowo z włoskim neorealizmem oraz kodami przedstawieniowymi amerykańskiego „filmu czarnego” (zob. s. 227)⁵.

Zaklinanie rzeczywistości to również wielorakie odniesienia do spraw techniki filmowej, mechanicznego i optycznego zapisu dźwięku, co unaocznione zostaje między innymi na przykładzie systemu *Tri-Ergon*, a zatem „dzieła trzech” (Hansa Vogta, Josefa Engla, Josepha Massollego) opatentowanego już w roku 1919 (zob. s. 13). W książce nie brakuje też odniesień do pierwszych transmisji telewizyjnych na żywo z uroczystości pierwszomajowych w Berlinie w roku 1933, które zbiegły się w czasie z popularyzacją niedrogich, bo kosztujących 65 reichsmarek odbiorników radiowych, umożliwiających „niespotykaną dotąd na podobną skalę agitację polityczną, czyniąc z radia najważniejsze medium propagandy” (s. 87). Nie mniej ważne jest podjęcie tematyki początków filmu barwnego dzięki systemowi *Agfacolor*, rozwiniętego w latach 1934–1938, a opartego na zasadzie negatywowo-pozytywowej, czy eksperymentów z „filmem przestrzennym” (Raumfilm) w roku 1936 (zob. s. 129). Opisywana w niniejszej recenzji monografia to również posiadające solidną podstawę źródłową odniesienia do statystyk i szeroko rozumianej faktografii. Przykładem mogą być przywołane frekwencje widzów w kinach w latach wojennych: 700 milionów w roku 1939 i miliard w roku 1940 (zob. s. 156). Szczegółowe statystyki dotyczące przedsiębiorstw produkcyjnych, dystrybucji, liczby kinoteatrów czy miejsc siedzących znajdują się ponadto w tłumaczeniu artykułu Hansa Trauba „Film jako polityczne narzędzie władzy” (s. 307–308).

Sumując, książka Andrzeja Gwoździa to kolejny – i niewątpliwie nie ostatni⁶ – *opus magnum* autora niezwykle popularnego w środowisku filmoznawczym, cenionego w szczególności za metodologiczną różnorodność, wielopłaszczyznowość przeprowadzonych eksploracji oraz charakterystyczny rozmach stylistyczno-narracyjny. W czasach zanikających autorytetów intelektualnych i coraz bardziej widocznego „okopywania” się badaczy akademickich na silnie ugruntowanych stanowiskach metodologicznych, *Zaklinanie rzeczywistości* przenosi czytelnika w obszar myśli wielkoformatowej, biegnącej ku szerokim przestrzeniom, z wieloaspektową perspektywą przedstawieniową, wolną od dogmatycznych systematyzacji, niezależnie od tego ubraną w kostium solidnej, erudycyjnej narracji. Monografia oddana w ręce czytelników przez wrocławskie wydawnictwo „Atut” to też niewątpliwie lektura

⁵ Ponieważ książka ma swoiście wieloaspektową, wręcz polifoniczną strukturę, nie brakuje w niej również informacji o wybitnych kompozytorach muzyki filmowej, takich jak Herbert Windt, który zasłynął jako autor muzyki do monumentalnych produkcji Leni Rifenstahl *Triumf woli* i *Olimpiada* (zob. s. 33). Znaczące jest ponadto podjęcie kwestii ideologicznych tamtego czasu: w narracji całości często przewijają się cytaty ze wspomnianych już *Dzienników Goebbelsa*, w których na plan pierwszy wysuwa się nie tylko polityka filmowa Trzeciej Rzeszy, ale też podkreślenie obrzędowości i symbolicznego, czy wręcz religijnego charakteru „ideałów” nowej władzy (zob. s. 51).

⁶ W ubiegłym roku [w marcu 2019 roku] ukazała się najnowsza książka autora recenzowanej publikacji, poświęcona kinematografii niemieckiej, dopisująca kolejne rozdziały do poruszonych już zagadnień i ram czasowych – ponadto kontynuująca podjęte uprzednio zakresy badawcze – opatrzona tytułem *Kino na biegunach. Filmy niemieckie i ich historie 1949–1991*.

obowiązkowa dla profesjonalnych badaczy kinematografii, pasjonatów zajmujących się tematyką filmową oraz filologów (ze szczególnym wskazaniem na germanistów), którym nieobojętne są zjawiska kulturowe oraz kinematografia niemiecka pierwszej połowy XX wieku.

Bibliografia

- Eisner, Lotte (1965, 2011): *Ekran demoniczny*. Gdańsk: Słowo/obraz Terytoria.
- Gwóźdź, Andrzej (2019): *Kino na biegunach. Filmy niemieckie i ich historie 1949–1991*. Gdańsk: Słowo/obraz Terytoria.
- Gwóźdź, Andrzej (1999): *Współczesna niemiecka myśl filmowa. Od projektora do komputera*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Gwóźdź, Andrzej (2018): *Zaklinanie rzeczywistości. Filmy niemieckie i ich historie 1933–1949*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.
- Kłys, Tomasz (2006): *Dekada doktora Mabuse: nieme filmy Fritza Langa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kracauer, Siegfried (1947, 2009): *Od Caligario do Hitlera*. Gdańsk: Słowo/obraz Terytoria.
- Małysek, Tomasz (2013): *Światłopisanie: film niemiecki 1895–2010*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.